

O'TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA QO'LLANGAN GAPGA TENG FRAZEOLOGIZMLAR

Kattabekova Fazilat Ulug`bek qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

O`zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: *O`kir Hoshimov asarlarida qo`llanilgan frazeologizmlarning uslubiy semantikasi va sodda gap bilan ekvivalentligi, hamda ularning nutqiy ekspressivligi.*

Kalit so`zlar: *Frazeologizm, nutq, “Dunyoning ishlari”, “Tushda kechgan umrlar”, uslubiy semantika, sodda gap.*

Frazeologizmning gapga tenglikdan birikmaga tenglikka yoki aksincha aylanishi ularning ma`lum qismigagina xoslangan bo`lib, qolgan frazeologizmlar doimo bir sintaktik qurilish shaklida namoyon bo`ladi. Tarkibida ayrim so`z shakl bilan ifodalangan ega bo`lagi bo`lsa, shunday frazeologizm qurilishiga ko`ra gapga teng hisoblanadi. Misol: 1. So`taksan, hali qo`g`irchoqsan! Payti kelib ko`zing moshdek ochiladi (O`.H. Bahor qaytmaydi, 558.). 2. Xuddi mo`jizaga duch kelgandek nuqul g`alati iljayadi. Og`zi lang ochilib qolgan (O`.H. Ikki karra ikki besh, 189.). O`z ichida ergash gapli —erning tagida ilon qimirlasa bilmoq kabi frazemalarni birikmaga teng qurilishli birliklar qatoriga kiritish to`g`ri. Chunki qo`shma gap ko`rinishli bunday frazeologik birlikning bir butun holda olingandagi grammatik mohiyati uning ikkinchi —bilmoq qismiga ko`ra belgilanadi. Frazeologizmlar orasida qo`shma gapga teng qurilishli birliklar ham uchraydi: —begim deguncha, belim sinadi; ergash gap ko`rinishli qismlardan tuzilgan frazeologizmlar ham bor: —ana mana deguncha, kampir shaftoli eguncha kabi. Ilmiy tadqiqotlarda gapga teng frazeologizmlar —sodda gap qoliplil nomi ostida Q.Hakimov tomonidan maxsus tadqiq etilgan. Olimning izlanishlari natijasida gapga teng frazeologizmlar yuzasidan quyidagicha xulosalarga kelingan: 1.

Sodda gap qolipli frazeologizmlar, albatta ega va kesimdan tarkib topib, ba'zan unda boshqa biror ikkinchi darajali bo'lak ham kuzatiladi. U kesim uzviga qarab, yo fe'l frazeologizmi, yo ot frazeologizm bo'ladi, gapda ma'no jihatdan bir butun holda predikat vazifasida keladi. Misol: 1. Safar aka qovog`ini uyib menga imo qildi (Ikki eshik orasi, 7.). 48 2. Niyatingiz yaxshi-ku, holva degan bilan og`iz chuchimaydi-da, o`rtoq xo`jayin (Ikki eshik orasi, 60.). 2. Gap tarkibida sodda gap qolipli frazeologizmning bo`lishi uning tarkibida mazmuniy qayta bo`linishga olib keladi. U gapning qolgan bo`laklaridagi ma'no va sintaktik nomutanosiblikning yuzaga kelishi uchun ham sabab bo`ladi. Misol: 1. U Qilich Valievni otgani o`q topolmas, ammo dami ichida edi (Nur borki, Soya bor, 45.). 2. Chuchvarani xom sanabsan, Oqsoqol! (Ikki eshik orasi, 237.). 3. Sodda gap qolipli frazeologizmlarning zaruriy birikuvchanliklari agens, obyekt hamda sabab birikuvchanliklaridir. Obyekt hamda birikuvchanligi frazeologizm o`timli fe'l semantikasiga ega bo`lganda, sabab birikuvchanligi frazeologizm natija semantikali bo`lgandagina zaruriy hisoblanadi. Misol: 1. ...Onam ota – onalar majlisiga kulib ketadi-yu, qovoq tumshug`i osilib qaytadi (Ikki karra ikki – besh, 186.). 2. “Sen-chi?” – Sherzodning xayoliga shu bema`ni o`y keldi-yu, birdan ko`ngliga g`ashlik cho`kdi (Nur borki, Soya bor, 39.). 4. Sodda gap qolipli frazeologizmning agens birikuvchanligi yo qaratqichli aniqlovchi, yo vositali to`ldiruvchi, yo vositasiz to`ldiruvchi vazifasida yuzaga chiqadi. U qaratqichli aniqlovchi vazifasida yuzaga chiqsa, frazeologizmning ega uzvi egalik ko`rsatkichsiz kelib qaralmishlik vazifasini o`taydi. Agar, agens to`ldiruvchi vazifasida yuzaga chiqsa, frazeologizmning ega uzvi egalik ko`rsatkichsiz keladi. Uning kesim uzvi o`timsiz fe'l bo`lsa, agens yuzaga chiqqan to`ldiruvchi vositali, o`timli bo`lsa, agens yuzaga chiqqan to`ldiruvchi vositasiz bo`ladi. Misol: 1. Xah onamni so`kkan tillaring tanglayingga yopishgur! (Dunyoning ishlari, 46.). 2. – A? ... Voy ko,,nglingning ko`chasi dan o`rgilay! (Dunyoning ishlari, 37.). 5. Sodda gap qolipli frazeologizmning obyekt birikuvchanligi vositasiz to`ldiruvchi, yo vositali to`ldiruvchi, ba`zan esa qaratqichli aniqlovchi vazifasida yuzaga chiqadi. Obyekt vositasiz to`ldiruvchi vazifasida yuzaga chiqqanda

sodda gap qolipli frazeologizmning o'zi ham, uning kesim vazifasidagi uzvi ham o'timli ma'noga ega bo'ladi. U vositali to'ldiruvchi vazifasida yuzaga chiqqanda frazeologizm o'timli fe'l ma'nosiga ega bo'lsa-da, uning kesim uzvi bo'lgan fe'l o'timisiz ma'noda bo'ladi. Obyekt qaratqichli aniqlovchi vazifasida yuzaga chiqqanda, frazeologizmning ega uzvi egalik ko'rsatkichidagi ot bo'lib, kesim uzvi majhul nisbatdagi kauzativ fe'l bo'ladi. Misol: 1. Rustam hushini yig'ib oldi chog'i, qo'lini bo'shatdi (Tushda kechgan umrlar, 39.). 2. Dunyoning ishlarini qarangki, o'sha kuniyoq oqsoqol oyoqqa turib ketdi (Ikki eshik orasi, 175.). 6. Sodda gap qolipli frazeologizmning sabab birikuvchanligi sabab holi vazifasida, sabab ergash gapda, natija ergash gapli qo'shma gapning bosh gapida, bog'langan qo'shma gaplarning birinchi uzvida hamda kuchirma gaplarning ko'chirma uzvida yuzaga chiqishi kuzatiladi. Sodda gap qolipli frazeologizmlarning sabab birikuvchanligi qo'shma gaplarda yuzaga chiqar ekan, bu qo'shma gapning tuzilish xususiyatlari bilan bog'liqdir. Misol: 1. Kelinning dugonasiga tantanavor alpozda so'z berayotgan to'yboshining dami ichiga tushib ketdi (Tushda kechgan umrlar, 37.). 2. Talabalarning paxta hasharidagi romantik sarguzashtlarini ko'p o'qigan, televizorda muntazam ko'rsatiladigan manzaralar ko'z o'ngida namoyon bo'lar, tezroq dalaga borgisi, paxta tergisi kelardi (Tushda kechgan umrlar, 29.). 7. Sodda gap qolipli frazeologizmning predikat vazifasida kelishi agensning ega bilan, ob'ektning vositasiz to'ldiruvchi bilan, sabab aktantining sabab holi bilan deyarli nomutanosibligini yuzaga keltiradi. Bunday gaplar tarkibida ma'noviy qayta bo'linish yuzaga kelganligi shunga sabab bo'ladi. 8. Sodda gap qolipli frazeologizmning gapda predikat vazifasida kelishi agensning qaratqichli aniqlovchi, vositasiz yoki vositali to'ldiruvchi vazifasida; obyektning vositali to'ldiruvchi yoki qaratqichli aniqlovchi vazifasida; sabab aktantining sabab, payt, shart ergash gaplari yoki natija ergash gapli qo'shma 50 gaplarning bosh gapi, ko'chirma gapning ko'chirma uzvi yoki bog'langan qo'shma gapning birinchi uzvi vazifasida kelishini yuzaga chiqaradi. 9. Sodda gap qolipli frazeologizm gap predikati vazifasida kelganda, u uyushgan kesimlarning biri bo'lgani holda, agensi ega bilan; frazeologizm ma'nosi o'timli bo'lgani holda kesimi ham o'timli

fe`ldan iborat bo`lsa obyekt bilan vositasiz to`ldiruvchi; sabab aktanti frazeologizmdan iborat gap tarkibiga kirsa, sabab xoli bilan mutanosiblikni saqlaydi. 10. Frazeologizmlarning yuzaga kelishi faqat ma`no hodisasidir. Uning tarkibidagi bo`laklar o`rtasida shakllangan sintaktik munosabat o`z qimmatini saqlagan, o`zgarishga uchramagan holatda qoladi. Bu jihatdan sodda gap qolipli frazeologizmlar garchi ma`no jihatdan til birligi holiga kelib qolgan bo`lsa ham, sintaktik jihatdan sodda gaplik qiymatini saqlaydi. U nutq tarkibida gap sifatida olinib boshqa bo`laklar unga moslashtiriladi va uning biror bo`lagiga bog`lab qo`llanadi. O`Hoshimov qalamiga mansub asarlarda sodda gap qolipli, ya`ni gapga teng shakldagi frazeologizmlar miqdor jihatidan ko`pchilikni tashkil qiladi. Misollar: 1. Dimog`imga rayhon xidi urilib, yuragim qalqib ketdi (Tushda kechgan umrlar, 188.) 2. Motor tovushi gurillab quloqni qomatga keltirdi (Tushda kechgan umrlar, 194.) 3. Do,,xtir javob qilib ulgurmasdan shitob bilan chiqib ketdi (Tushda kechgan umrlar, 34.) 4. Opasini chaqirib berguncha odamni qon qilib yubordi (Tushda kechgan umrlar, 92.) 5. Tog` bag`rida qanchadan qancha sirlarni yashirishga o`rganib qolgan oqsoqol cho`qqilar ko`klami bekor o`tib xazon bo`lgan bolasining qismatiga achinib boshini quyi soldi (Bahor qaytmaydi, 575.) – Men senga o`ynab o`tiraman dedimmi?! – Safar aka qo`lini paxsa qildi. (Ikki eshik orasi, 7.) Badiiy matnlardan olingan mazkur misollardagi frazeologik birliklar gapga teng shaklda o`z ifodasini topgan. Mazkur frazeologizmlar Q.Hakimov tomonidan berilgan xulosalarga mos ravishda sodda gap qolipli hamdir. CHunki, frazeologizmlar ba`zi o`rinlarda ot + ot, ot + fe`l tarzida, ba`zi o`rinlarda esa ot + ikkinchi darajali bo`laklar + fe`l ko`rinishida ifodalangan. Gaplarda qo`llanilgan frazeologizmlar ega va predikat munosabatiga kirishib, butun bir gapni hosil qilgan. 1. O`lsam go`rimda tik turaman! (Tushda kechgan umrlar, 49.) 2. Onang sho`rlik ikkalamizning dardimizda adoyi tamom bo`ldi-ku! (Tushda kechgan umrlar, 49.) 3. Kapalagi uchib ketdi! (Daftar hoshiyasidagi bitiklar, 29.) 4. Hakim tergovchining o`g`li o`zi bilan tengdosh To`lagan ko`zini olaytirib turibdi (Tushda kechgan umrlar, 51.) 5. Uy masalasida anavi sprapkani olguncha ham jonimdan to`ydirdi (Tushda kechgan umrlar, 272.) 6. Alimardon ular

to`yga aytib kelishganini tushundi-yu, ataylab o`zini go`llikka soldi (Bahor qaytmaydi, 495.). Adib asarlarida frazeologizmlar xoh adabiy tildan olingan, xoh qayta tuzilgan bo`lmasin, har ikki holatda ham so`z birikmasiga va gapga teng shakllarda badiiy asar qimmatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1 . Rafiev A. Iboralar nutqimiz ko`rki. – Toshkent: O`zbekiston, 1985.
- 2 . Rahmatullaev Sh. O`zbek tilining frazeologik lug`ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
- 3 . Rahmatullaev Sh. O`zbek frazeologiyasining ba`zi masalalari (Frazeologik polisemiya, sinonimiya, antonimiya va omonimlik): Filol.f.doktr...diss. – Toshkent, 1966.
- 4 . Rahmatullaev Sh. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet, 2006.